

УДК 94(100):327

В. Г. Ціватий

ДИПЛОМАТИЧНІ БИТВИ НА ЄВРОПЕЙСЬКІЙ ШАХІВНИЦІ ДОБИ РАНЬОГО НОВОГО ЧАСУ (XVI–XVIII ст.) І ВІДЕНСЬКИЙ КОНГРЕС (1814–1815 рр.): ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИЙ ФІНАЛ

У статті проаналізовано Віденський конгрес (1814–1815 рр.) як визначну історичну подію для політико-дипломатичного та інституційного розвитку Європи. Увагу акцентовано на дипломатичному інструментарії, національній специфіці та особливостях переговорного процесу європейських держав на конгресі. Підсумки Віденського конгресу слугували важливим стимулом для подальшого соціально-економічного, безпекового, політичного та дипломатичного європейського розвитку. Практичні здобутки Віденського конгресу і досвід, набутий європейською дипломатією кінця XVIII – початку XIX століття, визначили майбутній інституціональний розвиток світової дипломатії та міжнародного права, не втративши своєї актуальності й для сьогодення.

Ключові слова: зовнішня політика, дипломатія, інституціоналізація, політико-дипломатична система, Віденська система міжнародних відносин, Віденський конгрес (1814–1815 рр.), ранній Новий час (XVI–XVIII ст.).

Постановка проблеми інституціоналізації зовнішньої політики і дипломатії є новою для історичного дослідження, відтак вимагає застосування системного аналізу та відповідної термінології, яка необхідна для виконання наукових завдань. Інституціоналізація – це перетворення будь-якого політичного явища (зокрема зовнішньої політики і дипломатії) на організовану системоустановчу інституцію. Вона є формалізованим, упорядкованим процесом з певною структурою відносин, ієрархією чи підпорядкованістю різних рівней влади і іншими ознаками організації (правила поведінки, звичаї, закони, норми, дипломатичні методи, церемоніал, дипломатичний протокол, інститути дипломатії, дипломатичний інструментарій, міжнародно-правові норми тощо).

Виходячи з постановки проблеми, маємо вивчати не лише схему хронологічних подій зовнішньополітичної діяльності держав і їх дипломатичний інструментарій спираючись на джерельну базу, показати перетворення зовнішньої політики і дипломатії як політичного явища на організовану системоустановчу інституцію, проаналізувати внутрішні та зовнішні функції держави, виявити критерії ефективності зовнішньої політики і дипломатії з погляду формування європейської системи держав чи визначення пріоритетів зовнішньої політики держав Європи.

2015 року Віденський конгрес святкує свій 200-річний ювілей, а тому цілком доцільно згадати основні факти й події з його інституційної історії.

Для доби раннього Нового часу (XVI–XVIII ст.) характерний об'єктивно обумовлений процес інституціонального оформлення зовнішньої політики і дипломатичних служб держав Європи. Відповідно постає споконвічне питання співвідношення та пріоритетності концептів “зовнішня політика” і “дипломатія”. Мир був протиположним війнам, які на той час були візитівкою держав європейського зовнішньополітичного та дипломатичного простору. Мир, перш за все, створював умови для еволюційного розвитку державності в Європі та формуванню нових інститутів влади, інститутів дипломатії, економічному розвитку та розвитку міждержавних стосунків. Одне з центральних місць у політико-дипломатичній теорії й практиці доби раннього Нового часу (XVI–XVIII ст.) посідали проблеми розуміння сутності, функцій, методів реалізації влади та їх інституціонального розвитку.

Із цією проблематикою пов'язані й оцінки сучасників щодо різноманітних державно-правових форм і типів правління, інституціональних політичних процесів, характеристик реальності й створення ідеалів при висвітленні завдань і практичної діяльності влади, концептів “зовнішня політика” і “дипломатія”, моделей дипломатії, інститутів дипломатії, дипломатичного інструментарію, міжнародно-правових норм тощо.

Для вивчення цих історичних процесів, явищ і подій автор пропонує до раніше існуючих досліджень підійти з нових методологічних засад, а саме – використати теорію інституцій та інституціональних змін у політичних, правових, суспільних системах і дипломатичних системах. Такий методологічний підхід дає можливість показати, як інституції розвиваються у відповідь на конкретні виклики, стимули, стратегії та варіанти вибору і, відповідно, як вони впливають на функціонування систем міжнародних відносин упродовж тривалого історичного періоду [1, с. 271–285].

Поняття “інституціоналізація” активно використовують політологи, правознавці, філософи, соціологи, економісти для виявлення суперечливих проблем суспільного розвитку з найдавніших часів до сьогодення. Історики, враховуючи його специфіку та концептуально-теоретичну складність, не поспішають залучати до методологічного арсеналу історичного пізнання. Історичний аспект дослідження інституціоналізації зовнішньої політики і дипломатії передбачає виявлення способів досягнення тих чи інших суспільних результатів, відтворює процес самої трансформації, а не зосереджує увагу дослідника лише на простій фактологічній констатації. Така постановка проблеми має показати, яким чином відбувалося виникнення, формування інституціональних основ і розвиток дипломатичних служб європейських держав.

У сучасній українській історіографії проблеми міжнародних відносин, зовнішньої політики і дипломатії доби Середньовіччя та раннього Нового часу в контексті їх актуалізації та комплексного розуміння досліджувалися такими вітчизняними науковцями, як Б.М.Гончар, О.Б.Дьомін, В.О.Дятлов, А.І. Кудряченко, С.В.Віднянський, В.А.Смолій, Я.Д.Ісаєвич, Н.Г.Подаляк, М.В.Кірсенко, М.С.Бур'ян, С.С.Троян, Б.О.Ачкаїна, В.В.Ададунов, О.П.Машевський, С.Б.Сорочан, В.І.Яровий, Л.О.Лещенко, О.М.Масан, С.В.Пронь, О.І.Сич, С.І.Лиман, Т.В.Чухліб, В.А.Рубель, Л.О.Нестеренко.

Характерною рисою російської історіографії другої половини ХХ-початку ХХІ століття, щодо дослідження проблем міжнародних відносин, зовнішньої політики і дипломатії Середньовіччя та раннього Нового часу, стало створення як узагальнюючих праць, так і наукових розробок регіонального та країнознавчого спрямування. Окремо необхідно виділити праці російських істориків-дослідників, таких як – С.Д.Сказкін, Б.Ф.Поршнєв, О.Д.Люблінська, Ю.Є.Івонін, С.П.Карпов, Н.О.Хачатурян, С.К.Цатурова, Н.І.Басовська, П.Ю.Уваров, В.Л.Керов, Т.В.Зонова, А.О.Чубар'ян, Н.І.Девятайкіна, В.О.Ведюшкін, Л.І.Івоніна, М.А.Юсін, Т.П.Гусарова, І.Я.Ельфанд, О.Ф.Кудрявцев, В.М.Володарський, Л.М.Брагіна, Л.Р.Хут, М.А. Шпаковская та інші.

Суттєву увагу до проблем міжнародних відносин, зовнішньої політики і дипломатії Середньовіччя та раннього Нового часу у своїх наукових розробках приділяють представники французької, іспанської, німецької, італійської, англо-американської та латиноамериканської історіографічних шкіл.

У цілому, аналіз науково-теоретичних розробок стосовно генезису та розвитку системи європейських держав свідчить про усталену в історіографії традицію фактологічного відтворення процесів, спираючись на принцип історизму, що значною мірою свідчить про неможливість за таких умов уникнути схематизації відтворення історичних подій. У той же час, необхідно виявити організаційні та кількісні, якісно нові зміни в зовнішній політиці й дипломатії європейських держав досліджуваного періоду, тобто вказати на всі суттєві події та факти, не означає збагнути сутнісних ознак самої системи держав. Для її вивчення необхідно використовувати нові методики пізнання, однією з яких є теорія інституцій та інституціональних змін.

У сфері зовнішніх зносин дипломатія є засобом реалізації зовнішньої політики. З цією проблематикою пов'язані й оціночні судження сучасників стосовно різних державно-правових форм та історичних типів правління, моделей дипломатії, дипломатичного інструментарію, об'єктивних оцінок політичних реалій і створення ідеалів міждержавних відносин. Саме в період раннього Нового часу створюються нові інститути дипломатії, нові механізми міждержавних відносин та технології переговорного процесу, теоретично обґрунтовується та практично розробляється новий дипломатичний інструментарій.

У період Італійських воєн (1494-1559 рр.) розпочався процес формування політико-дипломатичної системи в Європі, та – відповідно формування європейської системи міжнародних відносин, т.зв. довестфальська система міжнародних відносин (або Середземноморська система міжнародних відносин або Като-Камбрезійська система міжнародних відносин). Ця назва (довестфальська/середземноморська/като-камбрезійська) для позначення відповідної системи міжнародних відносин та політико-дипломатичної системи автором вперше вводиться в науковий обіг у контексті обґрунтування теорії політико-дипломатичних систем.

У цей період було закладено основи інституціонального розвитку постійних дипломатичних представництв у Європі, визначено їх політико-правовий статус, було закладено основи практики переговорного процесу, етикету та церемоніалу, елементи протокольної практики в дипломатії тощо [2].

Наступним етапом посилення міждержавних відносин за підсумками Тридцятилітньої війни (1618-1648рр.), і відповідно – підсумкового мирного договору – Вестфальського (1648р.), стало становлення Вестфальської системи міжнародних відносин і удосконаленої політико-дипломатичної системи. Вестфальський мир забезпечив юридичні підвалини для інституційного закріплення ряду нових принципів й інститутів міжнародного права, формування й трансформації раніше існуючих постійних дипломатичних представництв в Європі, визначення режиму іноземців, переходу до епохи буржуазного міжнародного права тощо [3].

Наприкінці ХVІІІ століття стало вкрай необхідним у нових міжнародно-політичних та політико-дипломатичних умовах визначати нові правила гри. Попередній вестфальський міжнародний порядок (Вестфальська система міжнародних відносин), який підтримував рівновагу сил в Європі шляхом постійної боротьби (дипломатичної та військової) між європейськими державами, зруйнував у свій час Наполеон Бонапарт. А його "порядок", заснований на нав'язуванні монополії Франції шляхом війни, був зметений поразкою Франції в 1812-1814 роках. Саме для визначення нової системи міжнародних відносин було прийнято рішення зібрати у Відні конгрес представників усіх європейських країн, крім Туреччини [4, с. 268-274].

Вплив міжнародних конгресів і конференцій на розвиток міжнародного права, дипломатії та зовнішньої політики особливо проявився в період після Наполеонівських воєн (1803-1815рр.) та за підсумками Віденського конгресу (1814-1815рр.). Практичними здобутками європейської дипломатії та міжнародного права за підсумками Віденського конгресу стали: створення нової системи міжнародних відносин в Європі, встановлення міжнародного режиму з приграничних і міжнародних річок, становлення принципу легітимізму, унормування статусу постійного нейтралітету, визначення рангів дипломатичних агентів. Особливо варто відзначити положення занесені до додатків Заключного акта конгресу [5].

Віденський конгрес склав прецедент регулярного скликання міжнародних конференцій великих держав, під час яких великі держави отримали можливість обговорювати і знаходити шляхи для ефективного

вирішення міжнародних проблем. У перші роки існування європейського концерту обговорювалися, переважно, загальноєвропейські проблеми; у наступні роки держави скликали своїх представників для вирішення конкретних міжнародних проблем (наприклад, Паризький конгрес 1856 року, на якому було підведено підсумки Кримської війни). При цьому, варто підкреслити, що держави рахувалися з рішеннями конгресів – принаймні до тих пір, поки не приймалися нові рішення (так, територіальний розподіл згідно із рішеннями Віденського конгресу був у кінцевому підсумку скасований у тій частині, яка стосувалася Італії та Німеччини, але їх скасування було підтверджено відкритою або мовчазною згодою великих держав).

Історичні наслідки і правові норми, закріплені на Віденському конгресі, продовжували удосконалюватися і адаптуватися до нових реалій часу вже під час роботи наступних міжнародних інституцій (конгресів і конференцій): Паризького конгресу (1856 р.), Берлінського конгресу (1878 р.), Берлінського (Африканського) конгресу (1884-1885 рр.), Гаазької конференції (1899 р.), Гаазької конференції (1907 р.), Паризької конференції (1919 р.), сучасних дипломатичних конференцій XX–XXI століття. Наприклад, у XX столітті, було прийнято Віденську конвенцію про дипломатичні зносини (1961р.) і додаткову конвенцію про скасування рабства, работоргівлі та ін., які безпосередньо спиралися саме на рішення Віденського конгресу 1814-1815 років.

Грандіозність антинаполеонівських воєн зумовила й грандіозність Віденського конгресу – видатної дипломатичної події свого часу. Як після будь якої великої війни, люди мріяли про тривалий мир. Це була мрія людей, які настраждалися від цієї війни: мрія правителів, мрія філософів, мрія дипломатів... Учасники Віденського конгресу не стали замахуватися на такі ідеальні конструкти (концепти), як вічний мир, яким переймався ще Імануїл Кант. Вони абсолютно справедливо вирішили обмежитися мистецтвом можливого й створити таку систему міжнародних відносин, таку політико-дипломатичну систему, яка забезпечила б довгий мир в Європі. Усупереч усім сумнівам, творцям Віденської системи це таки вдалося.

Відень, як місце проведення Конгресу, було обрано за фактом центрального місцерозташування Австрії в Європі й ролі посередника, яку розігрував Меттерніх. Останній балансував між Францією і Росією, і відповідно – отримав можливість здійснювати сильний вплив на переговори. І Відень цілком виправдав покладені на нього надії, що саме він і є ідеальним місцем для ведення багатосторонніх переговорів.

Віденський конгрес (01 листопада 1814 р. – 08 червня 1815 р.) – це найбагаточисельніший і найдовший саміт в історії міжнародної політики та світової дипломатії [6]. Він продовжувався дев'ять місяців, на нього прибули глави 216 європейських держав. Усі вони де-юре визнавалися рівноправними. Справа в них була надзвичайної ваги – навести в Європі лад після Наполеона Бонапарта. Порядок саме такий, який мали у своїй уяві тогочасні освічені монархи. Абсолютна більшість – дрібні європейські глави держав (князьки), являли собою не більш, ніж масовку навколо великої "п'ятірки": Росії, Австрії, Англії, Пруссії та Франції, які де-факто вирішували майбутню долю Європи...

Загальних засідань усіх дипломатів не скликали. Віденський конгрес у цілому не був навіть офіційно відкритим. Його робота була територіально зосереджена в тодішньому Міністерстві закордонних справ Австрії на площі Балльхаусплац (нинішня державна канцелярія). З найважливіших питань було сформовано комітети або комісії. Під час Конгресу між учасниками було підписано ряд договорів про державні кордони і були прийняті багаточисленні декларації та постанови, значна частина яких увійшла в Заключний акт Віденського конгресу і додатків до нього. На Віденському конгресі вся Європа вперше була охоплена системою загальних договорів.

На початку вересня 1814 року до Відня розпочалося, як зазначали сучасник, "переселення усієї Європи". Сюди з'їжджаються королі й імператори, міністри, уповноважені спостерігачі й повноважні представники, а також багато осіб, які виявили власну ініціативу і долучилися до тогочасного політико-дипломатичного європейського життя. На конгрес прибули представники понад 200 європейських держав (за винятком Туреччини, яку на конгрес не запросили) – від великих держав до мініатюрних князівств в декілька квадратних кілометрів, ті хто поставили перед собою за мету вирішувати долі народів, і ті, хто чекав якнайшвидше цих рішень.

Віденський конгрес ("*Битва дипломатів*") – це було не нудне "засідалово" або "дипломатичне збіговисько", а це свято життя, "славнозвісна мить" або "щаслива мить", як назвав Людвіг ван Бетховен свою кантату, під впливом подій, церемоній і антуражу Віденського конгресу. Для монархів і послів, які з'їхалися до Відня, щоденно влаштовувалися бали, вистави, полювання й прогулянки. Але Конгрес, що і є його особливістю, працював близько року, для ділових засідань не збирався жодного разу. Навіть з'явився такий метафоричний вислів, що "...він не засідає, а танцює..." (князь Шарль-Жозеф де Лінь назвав це зібрання дипломатів і государів "танцюючим конгресом": "*Le congress danse, mais ne marche pas*" / "*Конгрес танцює, але не просувається вперед*"). За всі ці задоволення та веселощі сплачував імператор Франц I – із австрійської казни за дев'ять місяців випаровувалося приблизно сто мільйонів євро (відповідно – у нинішніх підрахунках!).

Тогочасна австрійська гумористична газета розмістила інформацію щодо характеристик титулованих осіб на конгресі: "...данський король – *trinkt fur alle* (п'є за всіх), вюртембергський – *isst fur alle* (їсть за всіх), прусський – *denkt fur alle* (думає за всіх), баварський – *spricht fur alle* (говорить за всіх), російський імператор – *liebt fur alle* (кохає за всіх), і, нарешті, австрійський імператор – *zahlt fur alle* (розраховується за всіх)..."

Населення Відня в той час складало орієнтовно одну четверту мільйона. У цей період воно збільшилося на сто тисяч осіб за рахунок різних придворних і челяді, акторської братії та музикантів. Кращі художники створювали нові картини, кращі музиканти – парадні кантати, які оспівували союз європейських

государів, кращі кухарі – створювали соуси й десерти, які згодом стали візитівкою гастрономічної дипломатії. Дефіцит і дорожнеча у Відні стали звичним явищем...

Перші особи приїжджали до Відня на великих каретах, і щоб не було заторів, на окраїнах Відня їх пересажували в екіпажі менші за розмірами – так з'явилися державний VIP-транспорт і парковки перехоплення. Для перевезення численних гостей з пункту А в пункт В необхідно було побудувати сотні розкішних карет. Для розваги гостей були виготовлені розкішні сани. Ці транспортні засоби надавалися в розпорядження гостей і супроводжуючих їх осіб напрокат, і їх можна було викликати в будь-який час дня і ночі. Усі вони виглядали однаково. Так Віденський двір став винахідником "Corporate identity" – єдиного стилю княжого парку екіпажів. Деякі з цих витончених екіпажів збереглися до сьогодні і експонуються в музеї Вагенбург (Австрія).

Усі справи на Віденському конгресі вирішував "Комітет чотирьох", що складався із представників держав-переможниць – Англії, Росії, Австрії та Пруссії. Вони всіляко відстоювали принцип "легітимізму" (відновлення "законних" прав монархів, які втратили свої володіння), принцип балансу і принцип винагороди переможців. Робочі засідання конгресу відбувалися в Державній канцелярії. У цій же залі в кінці кінців буде підписано й Заключий (підсумковий) акт Віденського конгресу (1814-1815 рр.).

Серед основних питань Конгресу був територіальний перерозподіл Європи (зміни кордонів Європи) на користь держав-переможниць, поновлення монархічної влади у Європі й запобігання будь якої можливості поверненню Наполеона до влади. Катастрофічне розширення кордонів класичної Франції до розмірів Європи за Наполеона Бонапарта змусило політиків і дипломатів тогочасної Європи розлучитися з милостивими й апробованими моделями розвитку міждержавних відносин і моделями дипломатії, тверезо оцінити нові загрози з боку Франції як сильного міжнародного актора політико-дипломатичного Олімпу. Тому розгром наполеонівської імперії, встановлення політико-дипломатичного квартету держав викликало надії на "взаємопорозуміння" у руслі старої багатоходової дипломатії придворних інтриг. Осмислення наслідків перекроювання Європи початку XIX століття і відбувалося саме у Відні на конгресі. Цей квартет (Росія, Австрія, Пруссія, Англія) – на початку свого зібрання – впевнено диригували Європою [7, р. 133-138].

Господар, австрійський імператор Франц I, у справі Конгресу практично не втручався. Він прагнув лише одного: взяти реванш за всі поразки і приниження, яких він зазнав від Наполеона Бонапарта. При цьому вирішення всіх проблем він поклав на свого канцлера К. Меттерніха – особистість талановиту, прагматичну й енергійну.

Пруський король Фрідріх Вільгельм III справами конгресу себе не переобтяжував, поринувши всіляко в розваги і надавши повну свободу дій своєму канцлеру К.А. Гарденбергові.

Російську делегацію очолював імператор Олександр I, якого Наполеон одного разу назвав "хитровізантієм". Його вплив і авторитет були величезними, як досить значними були й військові сили Росії. На Конгресі російський імператор був дуже активним, гнучким, але непохитним, коли мова йшла про захист національних інтересів його держави. В оточенні Олександра I був дипломат українського походження – Андрій Розумовський, другий син гетьмана Кирила Розумовського.

Англійську делегацію очолював лорд Каспрі – міністр закордонних справ. Він вирізнявся холодною ввічливістю, стриманістю, коректністю. Про нього говорили, що Р.С.Каспрі був найбільш європейським із всіх англійських міністрів і зберігав спокій за будь яких обставин.

Делегацію Франції, яка прибула до Відня незадовго до відкриття Конгресу, очолював Шарль-Моріс Талейран, безпринципність і цинізм якого не знали меж. Він слугував і якобінцям, і Наполеонові, і Людовикові XVIII – при цьому, зраджуючи всім в утіху власним інтересам і статкам. Його цілком заслужено називають одним із найвидатніших дипломатів свого часу та майстром тонкощів дипломатичної інтриги. Він прибув до Відня, щоб захистити інтереси нової Франції перед обличчям монархів старої Європи. І виконував він свою дипломатичну справу з великою майстерністю. Він зумів пересварити союзників, унаслідок чого Франція, Англія і Австрія об'єдналися проти Росії й Пруссії. Талейран же здобув найвагомішу дипломатичну перемогу – Францією було включено до переговорного процесу як рівноправну державу.

Дипломати Європи по завершенню Віденського конгресу роз'їхалися із Відня чітко усвідомлюючи, що хоча формально в Європі і виокремлюються п'ять "великих держав", насправді напрямок всієї міжнародної політики і дипломатії зосереджується в руках Росії, Австрії та Англії. Стосовно Пруссії та Франції, то всі також чітко усвідомлювали, що їм варто докласти ще багато зусиль, для досягнення цілком самостійного статусу і політико-дипломатичного впливу.

Історичні підсумки та значення Віденського конгресу продовжують залишатися предметом прискількивого дослідження науковців. Віденський конгрес зосередив свою увагу на проблемах мирного врегулювання в Європі. Однак, з цього питання між його учасниками виникли гострі суперечки, зокрема – територіальні [8].

На підставі рішень Віденського конгресу Францію позбавили всіх раніше загарбаних земель. До Росії відійшло Варшавське герцогство, яке тепер називалося Царством Польським. Рейнська область, Познань, Вестфалія і більша частина Саксонії передавалася Пруссії. Австрія приєднувала до своєї території Ломбардію, Галіцію і Венецію. Українські землі, Підляшшя та Холмщина, які Австрія отримала при третьому розподілі Польщі, Віденський конгрес не повернув Австрії. Вони залишилися в складі польського князівства, яке було передане під владу Олександра I. В Італії поновили Сардинське королівство, приєднавши до нього Савойю і Ніццу. Тоскана, Модена і Парма перейшли під владу Папи Римського, якому повернули всі попередні права. Утворилося Нідерландське королівство із Голландії, Бельгії та Люксембургу. До Англії

перейшли колоніальні землі, які вона відібрала в Іспанії, Франції та Голландії. Острови Мальта і Цейлон, мис Доброї Надії, Гвіана, Іонічні острови тепер остаточно закріпилися за Британським королівством. Норвегію передали під владу Швеції, вилучивши її зі складу Данії. Швейцарська республіка була збережена і отримала статус вічно нейтральної держави.

Таким чином, Віденський конгрес і його рішення здійснили величезний вплив на геополітичну карту Європи. Фактично за підсумками дипломатичних домовленостей сформувалася класична система пентархії (п'ятивладдя). В Європі виокремилася п'ять великих держав, сили яких були практично рівнозначні й згода між якими забезпечувала мир в Європі наступні майже 40 років. Це: Англія, пануюча на морях; Франція, суттєво ослаблена, але завдячуючи мистецтву дипломатів залишає за собою статус великої держави, на неї накладена контрибуція, але її кордони було збережено; Пруссія надто сильно посилюється; Австрія відносно втрачає могутність і силу; Росія перебуває на вершині своєї могутності.

Лише спільними зусиллями Росії, Австрії та Пруссії вдалося Наполеона перемогти і встановити порядок в Європі. Великі держави брали на себе відповідальність за збереження європейського світопорядку і за необхідності втручалися військовою силою заради збереження рівноваги або придушення революцій і повстань. Ця система отримала назву "Європейський концерт". Так, наприклад, Франція у 1823 році вторглася в Іспанію, щоб покласти кінець політичній боротьбі й відновити абсолютну монархію, у 1848 році Росія прийшла на допомогу династії Габсбургів і придушила повстання угорців, але коли та ж Росія в 1853 році напала на Туреччину, великі держави встали на захист останньої, оскільки перемога Росії зруйнувала б баланс сил і існуючий світопорядок [9].

"Європейський концерт" став основою світоустрою XIX століття. Англійською це поняття звучить як "the Concert of Europe", т. б. – "згода Європи". Але його дослівно переклали на російську мову словом "концерт". Тим не менш, термін "Європейський концерт" набув загального визнання і більш правильно відображає сутність цієї системи. Великі європейські держави ухвалили, що відтепер вони будуть вирішувати всі суперечності мирним шляхом, виробляючи колективні рішення, подібно оркестру, де в кожного є своя партитура і музична партія. "Система європейського концерту" – це багатостороння дипломатія і система колективної безпеки XIX століття.

Але ця система мала й слабкі місця, одним із яких було Східне питання. При цьому цікаво відзначити, що фактично було встановлено певний світовий порядок з обумовленими правилами політичної та дипломатичної гри. Коли ця система набула статусу де-факто, вона проіснувала аж до Кримської війни (1853-1856). Ця система держав трималася на балансі сил "великих держав" (появі цього терміну ми також зобов'язані Віденському конгресу) – з одного боку – Росії, з іншого – Британії, а ще на "священному союзі" Росії, Австрії та Пруссії – першій системі колективної безпеки, як ми її на сьогодні ототожнюємо [10].

Віденський концерт завершився підписанням 9 червня 1815 року Заключного (генерального) акта, який в цілому включив у себе 121 статтю. Зрозуміло, що гостра дипломатична боротьба на Віденському конгресі не вирішила всіх проблем, які постали перед Європою початку XIX століття. Тому Європа і в подальшому розв'язувала територіальні суперечки, корегувала геополітичні проблеми, локалізувала точки біфуркації як на своїх територіях, так і територіях держав світу. Лише після 1918 року, коли завершиться Перша світова війна, кордони європейських країн будуть знову переглянуті...

Політико-дипломатичні обставини та реалії сьогодення як в Україні, так і в Європі, нашоухують нас на роздуми і спонукають поставити перед суспільством гострі політичні питання: "Коли збереться для врегулювання української кризи і майбутнього Європи "Новий Віденський конгрес"?"; "Що на сьогодні являє собою Європа, куди вона рухається і з ким вона рухається – з Україною, чи без України?"; "Чи можливе створення в далекому майбутньому мирної державотворчої інституції – Єдиної Великої Європи (ЄВЕ)?"... Беззаперечно одне – на сьогодні політико-дипломатичний діалог європейських держав має вестися цілодобово, щоб знайти новий спосіб нейтралізувати больові безпекові точки, зняти загострення з історичних проблем і задовольнити потребу відчувати себе в комфорті в новому світі, у новій Європі, в Єдиній Великій Європі частиною якої усі ми є.

Віденський конгрес можна назвати предтечею наступних самітів і дипломатичних форумів. Крім того, він став прообразом єдиної Європи. Саме на Віденському конгресі Росія заявила про себе як про європейську державу в політичному, дипломатичному, культурному й філософському плані.

Як вірно зазначає колишній верховний представник ЄС із зовнішньої політики Хав'єр Солана: "Цей континент – спільний для нас, тож ми повинні вести переговори. Щоб прийти від нинішнього конфронтаційного середовища до такого результату, необхідна смілива (креативна – В.Ц.) дипломатія, принаймні, така ж, яку вели державні діячі в 1815 році. Проте на даний момент голови можуть бути захоплені іншими варіантом. Як попередив один високопоставлений посадовець..., що чим довше тліє український конфлікт, то більша небезпека його поширення на інші частини Європи... це вже буде війна в значно ширшому масштабі, який важко собі навіть уявити..."

Озираючись у минуле, ми чітко маємо бачити дороговкази у майбутнє! Історія вчить навіть тих, хто в неї вчитися не хоче: вона їх провчає! З 1815 року історія знала значну кількість конгресів, конференцій, самітів, з'їздів. Тим не менш, інтерес до Віденського конгресу не послаблюється і на сьогодні. Нині в наукових дослідженнях і публіцистичній літературі продовжується дискусія про те, у чому ефективність віденської системи міждержавних відносин, у чому секрет віденської системи, яка надовго зберегла міцний мир в Європі XIX століття, і чи змогла б вона слугувати прикладом для домовленостей, які забезпечать

стабільність на планеті в теперішній час і створити в сучасному світі, наприклад, нове інституційне утворення держав – “глобальний концерт” або “планетарний концерт”.

Іншими словами, події навколо України довели до логічного завершення геополітичну ерозію тієї системи міжнародних відносин, яка існувала з моменту розпаду СРСР та недовготривалої існуючої постбіполярної системи світоустрою. В умовах, коли ті елементи та дипломатичний інструментарій, які були успадковані від цих епох, на сьогодні вже неефективні (яскравий приклад – сьогоднішнє мало ефективна діяльність ООН), нового міжнародного консенсусу немає, зате є прагнення окремих держав до мирної або силової реалізації своїх інтересів при вигідних обставинах. На сьогодні можемо констатувати факт інституціоналізації поліцентричної (багатополюсної) системи світоустрою. Міжполюсні стосунки вибудовуються переважно на балансі економічної взаємозалежності світових геополітичних гравців, але це занадто ненадійний, занадто крихкий і недостатньо інституціоналізований на сьогодні інструмент [11; 12].

Зустрівши минулого року сторіччя початку Першої світової війни (1914-1918 рр.) у вкрай тривожних політичних обставинах, що чимось нагадували фатальний 1914 рік як в Україні, так і в Європі, вкрай важливо пам'ятати і про шлях, що веде до тривалого миру. Зокрема, про той шлях, який на ціле століття проклав для Європи Віденський конгрес рівно двісті років тому [13].

Отже, Віденський конгрес, “Битва дипломатів” (1814-1815 рр.) – це унікальне для свого часу політико-дипломатичне явище, за підсумками якого були випрацьовані принципи міждержавного діалогу, використання інститутів офіційної дипломатії та неформальної (кулуарної) дипломатії, елементів і норм дипломатичного протоколу, етикету й церемоніалу, які лягли в основу дипломатичної практики у всьому світі, а не лише в Європі. На політико-правовому та дипломатичному рівнях Віденський конгрес ввів до політичного обігу або юридично закріпив такі засадничі терміни геополітики як – рівновага і баланс сил, великі держави, домінуючі держави, коаліція держав, нові кордони і території, плацдарми тощо. Віденська система заклала основи геополітичній епосі, основу якої становив імперський принцип контролю географічного простору. Віденський конгрес закріпив статус-кво європейських кордонів, які залишалися в такій конфігурації незмінними до середини XIX століття, уперше розробив систему мирного врегулювання міжнародних відносин і здійснив спроби створити дієві нові механізми взаємовідносин між монархами та їх народами.

Важливою віхою в історії Віденського конгресу стало прийняття як додатку 17 (“Положення щодо дипломатичних агентів”) до Заключного акта Віденського конгресу, або т. зв. – Віденського регламенту. Його основні положення увійшли в дипломатичну практику як загальновизнані норми міжнародного права. Віденський регламент (1815) – це перший багатосторонній акт міжнародного права, перше положення щодо єдиної класифікації дипломатичних рангів, зафіксоване 1815 року в додатку до Заключного акта Віденського конгресу. Цей регламент встановлював такі ранги: послы, папські легати або нунції, що представляли своїх монархів або папу римського; посланники, міністри інтернунції та “інші уповноважені при государях”; повірені в справах, акредитовані при міністрах закордонних справ. Віденський регламент з часом було схвалено більшістю держав і він набув юридично загальновизнаного статусу. За Віденським регламентом 1815 року, послы були першими, старшими за класом, тоді як посланники мали нижчий, другий клас. Третій клас надавався повіреним у справах. Тільки послы і легати та нунції вважалися такими, що репрезентували своїх монархів чи папу римського (ст. 11 Регламенту). На сьогодні ця норма стосується лише протоколу. Різниця в правовому становищі послів і посланників немає. Віденська конвенція про дипломатичні зносини 1961 року передбачає, що між главами представництв, які належать до того чи іншого класу, не повинно бути жодної різниці, крім тієї, що обумовлена правилами старшинства та етикету.

Славнозвісний Віденський конгрес визначив геополітичну конфігурацію Європи і магістральні напрямки великої політики на декілька десятиліть наперед, узагальнив досвід системної перебудови міжнародних відносин. Віденський конгрес підвів геополітичні підсумки війни коаліцій європейських держав з наполеонівською Францією і встановив нові європейські кордони. Він узагальнив досвід трансформації світового порядку початку XIX століття, який набув нової якості у формі європейського концерту.

Віденський конгрес дійсно став світлим святом усіх дипломатів, зоряною годиною європейської дипломатії, і світової дипломатії в цілому. Адже під час Наполеонівських воєн головним, якщо не єдиним, аргументом у відносинах між державами була військова сила. Дипломатія відігравала другорядну роль. Після розгрому наполеонівської імперії дипломатія стала основним інструментом перетворення, трансформації та інституціоналізації Європи. Саме на Віденському і подальших конгресах був даний поштовх розвитку багатосторонньої дипломатії. Потужний імпульс отримав процес удосконалення та систематизації дипломатичних служб, процес професіоналізації дипломатичної діяльності, яка саме тоді остаточно перетворилася на особливу, спеціалізовану галузь державної служби. Престиж професії дипломата піднявся на небувалу висоту. Віденський конгрес прославився як найвитонченіша битва дипломатів, в якій зішлись кращі політичні та дипломатичні уми тодішньої Європи (Меттерніх, Талейран, Олександр I, Каспрі).

Цей конгрес закріпив нове співвідношення політичних і дипломатичних сил в Європі на декілька десятиліть, а заснований після закінчення конгресу Священний союз став одним із перших інституційних утворень, націлених на підтримку європейської стабільності й безпеки в системі міжнародно-правових координат.

Віденський інституціональний фінал 1815 року підвів підсумки досить тривалих етапів політико-дипломатичної боротьби на теренах Європи й визначив її майбуття на декілька століть вперед. У цілому

Віденський конгрес закріпив статус-кво європейських кордонів і вперше розробив систему мирного врегулювання міждержавних відносин, новий механізм політико-дипломатичних взаємостосунків між государями-державцями Європи XIX століття.

Джерела та література

1. Циватий В.Г. Дипломатический инструментарий Никколо Макиавелли и институты европейской дипломатии раннего Нового времени (XVI-XVIII вв.) / В.Г. Циватий // Перечитывая Макиавелли. Идеи и политическая практика через века и страны: Сборник научных статей / Под ред. М.А. Юсима. – М.: ИВИ РАН, 2013. – С. 271-285.
2. Собирачество и меценатство в эпоху Возрождения / ред.-сост. А.В.Доронин, О.Ф. Кудрявцев. – М.: Политическая энциклопедия, 2015. – 231с.: ил. – (серия "Культура Возрождения").
3. Собрание трактатов и конвенций, заключенных Россией с иностранными державами / Сост. Ф.Ф. Мартенс. – Т. III-IV. Трактаты с Австрией. – СПб., 1876-1878; Т. XIV. Трактаты с Францией. – СПб., 1905.
4. Див. дет.: Циватий В.Г. Європейська зовнішня політика доби раннього Нового і Нового часу: проблеми інституціоналізації (теоретико-методологічний аспект) / В.Г. Циватий // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – К.: "ДЕМІД", 2000. – Вип. 4. – С. 268-274.
5. Документы для истории дипломатических сношений России с западными державами европейскими, от заключения всеобщего мира в 1814 г. до конгресса в Вероне в 1822 г. – Т. I. – СПб., 1823.
6. Zieseniss Ch.J. Le congress de Vienn et l'Europe des prince / Ch.J. Zieseniss. – Paris, 1984. – 366p.
7. Webster C.K. The Congress of Vienna. 1814-1815 / C.K. Webster. – New York: barnes and Noble, 1963. – 213p.
8. Barbiche B. Les institutions de la monarchie française à l'époque moderne. XVI-e – XVIII-e siècle / Bernard Barbiche. – Paris: Presses Universitaires de France, 2012. – 369p.
9. Black J. A History of Diplomacy / Jeremy Black. – Reaktion Books, 2010. – 312p.
10. Livet G. L'équilibre européen de la fin du XVe à la fin du XVIII e siècle / Georges Livet. – Paris: PUF, 1976. – 231p.
11. Циватий В.Г. Політико-дипломатичні системи та інститути дипломатії в Європі доби раннього Нового часу (XVI-XVIII ст.): історичний досвід міждержавного та інституціонального співробітництва (на прикладі Франції) / В.Г. Циватий // Актуальні проблеми всесвітньої історії: стратегії партнерства і співробітництва в міжнародних відносинах: Зб. наукових праць. / Інститут всесвітньої історії НАН України. – К.: ДУ "Інститут всесвітньої історії НАН України", 2015. – С. 159-167.
12. Кинг Д. Битва дипломатов, или Вена 1814 / Дэвид Кинг. – М.: АСТ, Астрель, 2010. – 480с.
13. Гончарова О.В., Ларин А.Б. Формирование европейской идентичности и внешняя политика России: от Венского конгресса до Парижского мира / О.В. Гончарова, А.Б. Ларин // Вектор науки ТГУ. – 2013. – №1(23). – С. 163-167.

Tsivatyi V. G. Diplomatic Battles on the European Chessboard Epoch of Early Modern Period (XVI-XVIII century) and the Vienna Congress (1814-1815): Institutional Final

The Congress of Vienna (1814-1815 gg.) as a important historical event for political and diplomatic and institutional development of Europe is analyzed at the article. The attention paid to the diplomatic tools, national specifics and peculiarities of negotiations on the Congress of European countries. Results of the Congress of Vienna served as an important stimulus for the further socio-economic, security, political and diplomatic European development. Practical achievements of the Congress of Vienna and the experience gained by European diplomacy of the late XVIII – early XIX century determined the future institutional development of world diplomacy, foreign policy and international law, not losing its relevance for today.

Key words: foreign policy, diplomacy, institutionalization, political and diplomatic system, the Vienna system of international relations, the Congress of Vienna (1814-1815 гг.), Early Modern epoch (XVI-XVIII century).

Циватий В. Г. Дипломатические битвы на европейской шахматной доске периода раннего Нового времени (XVI-XVIII вв.) и Венский конгресс (1814-1815 гг.): институциональный финал

В статье проанализировано Венский конгресс (1814-1815 гг.) как выдающееся историческое событие для политико-дипломатического и институционального развития Европы. Внимание акцентировано на дипломатическом инструментарии, национальной специфике и особенностях переговорного процесса европейских государств на конгрессе. Итоги Венского конгресса стали важным стимулом для дальнейшего социально-экономического, политического и дипломатического европейского развития. Практические достижения Венского конгресса и опыт, приобретённый европейской дипломатией конца XVIII – начала XIX веков, предопределили будущее институциональное развитие мировой дипломатии и международного права, не утратив своей актуальности и для сегодняшнего дня.

Ключевые слова: внешняя политика, дипломатия, институционализация, политико-дипломатическая система, Венская система международных отношений, Венский конгресс (1814-1815 гг.), раннее Новое время (XVI-XVIII вв.).